

כפר מנחם - קיבוץ בשפלת יהודה

אבני מורשת
תחקיר, צילום וכתיבה
עודד פרגאי

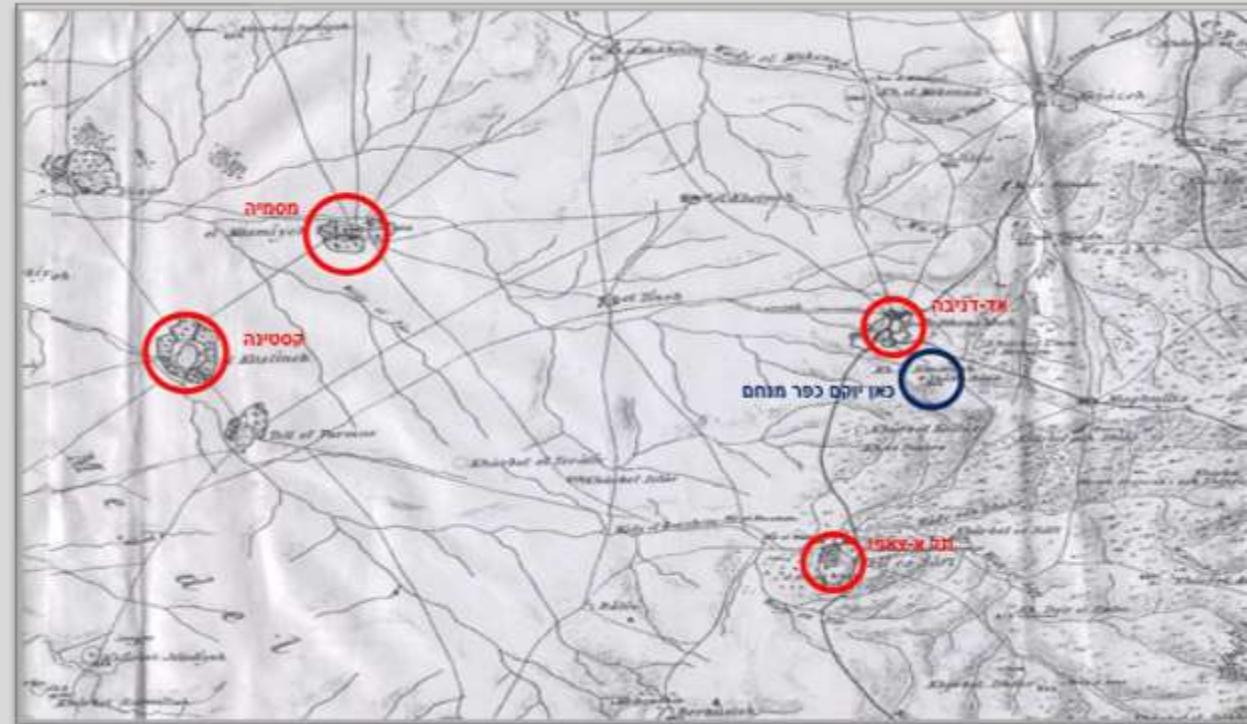
שפלת פלשת היא כינוי לאותו חלק בדרום השפלה שבתקופת המקרא ישבו בו הפלשתים. במושגים של היום מדובר באזור שבין הרי יהודה לכביש 3. בתחילת שנות ה־30, כל המרחב שממזרח ומדרום למושב באר טוביה ריק מהתיישבות יהודית. ממזרח לכביש לטרון־מג'דל (כיום – כביש 3, בין מודיעין לאשקלון) ובסמוך לו, היו כמה כפרים ערביים בולטים: קסטינה, מסמיה (הגדולה), תל א־צאפי ואַדְנִיָּה.

מנחם אוסישקין

בשנת 1933, במלאת 70 למנחם אוסישקין, התארגנה ברחובות קבוצת פועלים בשם "ארגון מנחם" (על שם מנחם אוסישקין). הקבוצה חסכה כספים במשך שנתיים כדי להשתתף ברכישת קרקע, וב־1935 הוקצתה להם קרקע ליד אדניבה. הם הקימו שם תשתיות והחלו לעבד את הקרקע באמצעות מספר חברים. ב־1936 הערבים הרסו את התשתיות והשחיתו את היבולים, ועיבוד הקרקע נפסק.

מפה של האזור לפני ההתיישבות היהודית, PEF, 1882

ביולי 1937, היישוב הוקם מחדש, בשיטת "חומה ומגדל".

השיטה הזאת נועדה לעקוף את ההגבלות שהטילו שלטונות המנדט הבריטי על התיישבות של יהודים בארץ. לפיכך, היו מכינים מראש, במקום מרוחק, את כל הדרוש כדי להקים כמה צריפי מגורים, חומה העשויה שתי שכבות של לוחות עץ ומילוי של חצץ ביניהן, ומגדל תצפית בגובה של כ־4 קומות, עם זרקור בראשו. כשהכול היה מוכן היו מסיעים את כל הכבודה הזאת, עם עשרות פועלים, לאתר ההתיישבות המיועד, ושם בונים, בתוך שעות, יישוב חדש, שיכול להגן על עצמו. בין 1936 לבין פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, נבנו 52 יישובים בשיטת חומה ומגדל. כפר מנחם הוא אחד מהם.

מימין:

בול דואר שהונפק ב־1963
במלאת 25 שנה למבצע
ההתיישבות

עבודה בשדה,
בצל החומה והמגדל,
1940
צילום: דוד פרלמוטר

חומה ומגדל בכפר מנחם

בין השנים 1974-2005 פעל בכפר מנחם מוזיאון הַשְּׁפֵלָה ובמסגרתו הוצג, סמוך לבית העלמין של הקיבוץ, דגם בגודל טבעי של יישוב "חומה ומגדל". כיום הדגם הזה כבר איננו קיים, ויש דגם מוקטן של יישוב מצורת התיישבות זאת מול הסילו הישן.

למעלה:

שלט ההסבר על הדגם, ועליו תמונה של הדגם המקורי

משמאל:

דגם של יישוב חומה ומגדל

חילופי אוכלוסין ושינוי השם

בנובמבר 1939 החליפו המוסדות המיישבים את חברי "ארגון מנחם" בגרעין של חברי השומר הצעיר, "אמריקה-כרית", שהיה בהכשרה במושבה כפר הדר, ליד רמתיים [כיום, הוד השרון]. אלה הקימו במקום קיבוץ, ונתנו לו את שמו הנוכחי, כפר מנחם - כאמור, על שם **מנחם אוסישקין**. (אנשי "ארגון מנחם" שעזבו הקימו את מושב כפר ורבורג).

לאחר כשנה, עזבו את תחום החומה (חומה ומגדל) והקימו את יישוב הקבע על גבעה סמוכה, דרומית לחומה.

תצוגה של כלי
עבודה מהימים
הראשונים של
הקיבוץ

ברקע - שני ארגזי
חפצים ("זובלים")
שבעבר הוסבו למבני
מגורים

ב-1938, בתקופת ה"מאורעות" (המרד הערבי הגדול, שהסתיים ב-1939), עוד בטרם המעבר לנקודת הקבע, הוקם בתוך החומה, מעל באר המים הראשונה, בניין מבטון ששימש כ"בית משאבות"/"בית באר".

הוא יועד גם להוות מסתור למתיישבים במקרה של התקפה קשה.

כיום המבנה משמש משחטת עופות שפועלת כבר יובל שנים ממזרח לכביש הגישה לכפר מנחם.

מבנה הבטון, 1940

צילום: דב ורדי

עמדת השמירה

בעת המעבר לנקודת הקבע תקופת ה"מאורעות" טרם הסתיימה, והמתיישבים הבינו שצריך להגן על הישוב מפורעים ערבים. לכן, כבר ב־1940 הם הקימו עמדת שמירה.

יתרה מזאת, חרף הכינוי של גרעין המקימים, "כת רווקים", נוצרו משפחות ונולדו ילדים, והיה צריך לסדר עבורם תנאי מגורים טובים יותר מהאוהלים שהמבוגרים נאלצו להסתפק בהם בחודשים הראשונים. לפיכך, הבניין הראשון שנבנה בנקודה היה בית הילדים. הוא נחנך בינואר 1941, והיו בו חדרי שינה, מטבח, מקלחת ושירותים. (כיום הוא משמש כמזכירות ומועדון לחבר).

מימין:
עמדת השמירה
ושלט ההסבר על
העמדה

משמאל:
בית הילדים
הראשון

מגדל המים

מגדל המים הוקם באמצע שנות ה-40 במקום הגבוה ביותר בקיבוץ, 115 מ' מעל פני הים. המבנה כלל שני חדרים קטנים, האחד על גבי השני, ומעליהם בריכה לאגירת מים.

לבריכה הוזרמו מי הבארות וממנה הועברו המים לקיבוץ.

נוסף להיותו מקום לאגירת מים, שימש המגדל לתצפית וליצירת קשר עם היישובים בסביבה. לכן, נבנה על גגו מעקה. החדר בקומה הראשונה שימש, בין היתר, סניף דואר וחדר סידור עבודה. בחדר העליון נבנה מרכז תקשורת של הקיבוץ (טלפון, וידאו).

למעלה:

מגדל המים העגול, הנטוע בנוף הקיבוץ

משמאל:

מבט מלמטה אל המגדל

המאפייה

בתחילת שנות ה-40 נבנתה בקיבוץ המאפייה. נאפו בה לחם, לחמניות וחלות לצורכי חברי הקיבוץ והילדים.

בשעות שלאחר יום העבודה הגיעו למאפייה הורים עם ילדיהם וביחד אפו עוגיות לתצרוכת ביתית.

המאפייה נסגרה בשנת 1968.

מבנה המאפייה,
כפי שהוא נראה
כיום, 2022

משמאל:
שלט הסבר על
קיר המבנה

הסילו

בקיץ 1943, הוקם סילו, מגדל להפקה ואחסון תחמיץ שהוכן עבור משק החי של הקיבוץ. רחבת הסילו שימשה לייבוש גרעיני התבואה שנקצרו בשדות. בתקופות שבהן הייתה הרחבה פנויה מגרעינים, התקיימו בה אירועי חג ומסיבות.

בזכות צורתו המיוחדת, נהיה הסילו לסמל של כפר מנחם, וניתן לראותו כלוגו על גבי מסמכים של הקיבוץ.

הסילו נסגר וחדל לשמש בתפקידו כשהוקם מפעל התערובות "מתמור", בקיץ 1967. (המפעל מוזג בשנת 2004 עם חברת "אמבר").

אחרי שהסילו נסגר, הוא הוסב לחנות למכירת חפצי נוי, ואחר-כך לגלריה.

לידו הוקם, מאוחר יותר, מגדל תבואה שמשמש את משק החי של הקיבוץ.

הסילו הישן ומימין לו מגדל התבואה החדש יותר

לוגו הקיבוץ

בכניסה לסילו הישן יש תצוגה של אריחי קרמיקה שמציינים אירועים בתולדות
הקיבוץ - אריח לכל שנה.

האריחים נעשו ב־1989 על ידי בני ובנות המצווה של אותה שנה, בהדרכתה
של הקרמיקאית תושבת הקיבוץ, ד'וד'י (שושנה) שינדלר.

תצוגת אריחי
הקרמיקה בכניסה
לסילו הישן

באריח מתחת לזה המציין מלאת 50 לקיבוץ, ישנו תבליט עם הסילו הישן, ומגדל התבואה החדש יותר, שנבנה ממזרח לו.

האריח לשנת 1991 מאזכר את מלחמת המפרץ, עם סיסמת האזעקה בפני טילים "נחש צפע" ואנשי הקיבוץ חשים למקלט כשבידיהם מסכות גז.

מימין:

האריח לציון מלאת 50 לקיבוץ, ומתחתיו אריח עם הסילו הישן ומגדל התבואה החדש

משמאל:

האריח לשנת 1992, ומימינו – האריח לשנת 1991, שמאזכר את מלחמת המפרץ

שובך יוני הדואר

ביולי 1943 הצטרפו לכפר מנחם חברי גרעין "אלגביש", שהיו עד אז בהכשרה ברעננה. רובם היו יוצאי תנועת השומר הצעיר בגרמניה ובגליציה. האיחוד עם אלגביש היווה את אחד מציוני הדרך המשמעותיים של כפר מנחם.

אחד מהחברים שהצטרפו היה **יעקב (יענקל) קלנר**, שהיה מסגר במקצועו. עם הגעתו לכפר מנחם, והימים הם ימי מלחמת העולם השנייה, הטילה עליו ה"הגנה" להקים בכפר מנחם שובך של יוני דואר, על-מנת שבתקופות מצור אפשר יהיה להעביר באמצעותן דברי דואר ליישוב המבודד. הוא בנה את השובך על גגו של ביתן השמירה, והתמיד באילוף ובטיפוח יוני דואר מספר שנים. ואכן, הידיעה על פעולת "ליל הגשרים" ב-1946, הגיעה לכפר מנחם באמצעות יונת-דואר.

חיילת מחזיקה
בידיה יונת-דואר

סלילת הכביש לקיבוץ

בתקופת החורף הדרך לכפר מנחם הייתה בוצית מאוד, מה שהקשה מאוד על הגישה אליו. היה ובחורף הדרך נחסמה לחלוטין עקב הצפת הוואדיות שהדרך חצתה.

לאחר מאמצים ניאותו השלטונות לסלול כביש מהכפר מסמיה אל הקיבוץ. תוואי הדרך הושפע ממיקומם של הכפרים הערבים ומשאלת הבעלות על הקרקע. אורך הדרך כ-7 ק"מ ורוחבה - 4 מטר.

שלט ההסבר שמתאר את הכביש וסלילתו

ביישובי עובדים

כפר מנחם, נשלמת יהילכת סלילת הכביש מהנקודה עד כביש מסמיה לאטרון. נסללו עד כה 700 מטר. העבורה נעשית ע"י אנשי המקום. מחלקת העבודות הציבוריות הבטיחה לתת מכבש וקונפרסור וכן הובטחה ע"י הממשלה הקצבה של 800 לירות

קטע מעיתון "על המשמר" שמדווח על תחילת סלילת הכביש

הסלילה, ע"י חברת "סולל בונה", החלה בשנת 1945 והסתיימה בשנת 1947. חברי כפר מנחם היו מעורבים בהקמת הכביש.

הכביש נבנה בעבודה ידנית בשיטת סולינג: הכנת תשתית מהודקת, הנחת שכבת אבן ורק בשלב מאוחר יותר ציפוי באספלט. בתמונה ניתן לראות קטע מקורי של הדרך.

בשנת 1968 נסלל כביש מספר 383 אשר מחבר בין צומת מסמיה לצומת האלה, כולל הכניסה לכפר מנחם.

תוואי הדרך המנדטורית משמש כיום כדרך נוף חקלאית בין כפר הרי"ף לכפר מנחם.

הכביש המנדטורי
לכפר מנחם, שנסלל
בשנים 1945-47

במלחמת העצמאות

במלחמת העצמאות כפר מנחם לא עמד בפני סכנת כיבוש, אף כי הצבא המצרי שפלש לישראל השתלט על רצועה רחבה מדרום לקיבוץ - ממג'דל (כיום - אשקלון) במערב ועד חברון ובית לחם במזרח - ובכך ניתק את הנגב מיתר מדינת ישראל.

ב"קרבות עשרת הימים" (אמצע יולי 1948) חטיבת "גבעתי" השתלטה על מספר כפרים ברצועה הזאת, ובהם תל א-צאפי (כיום - תל צפית) הסמוך לכפר מנחם.

סמל חטיבת גבעתי

מימין:

כוח של חטיבת גבעתי
במלחמת העצמאות

משמאל:

תל א-צאפי עם שלט
הזיכרון על כיבוש
המקום במלחמת
העצמאות

התפתחויות בתקופת הצנע

בשנים שאחרי מלחמת העצמאות, עד לסוף שנות ה־50, הגיעו לישראל כמיליון עולים, רבים מהם מארצות מצוקה. התוצאה הייתה חוסר במצרכים, והיה צורך לקצוב את כמות האוכל והביגוד שמותר היה לקנות. הכינוי לתקופה זאת היה "תקופת הצנע". גם חומרי בנייה היו רק במשורה, מה שהגביל את היכולת לבנות בנייני ציבור.

חרף זאת, בראשית שנות ה־50 נבנה בקיבוץ בית קירור. היו בו שני חדרי קירור. חדר אחד עמד לרשות המטבח והשני לתוצרת חקלאית. בקיר הדרומי הותקן ברז למים קרים עבור חברי הקיבוץ. בקומת המרתף של המבנה היו מספר חדרים ששימשו כמחסני אספקה לחברים ולענפים. מאוחר יותר הוסבו החדרים שבמרתף לפאב – "פאב אוסישקין".

בית הקירור

אחרי בית הקירור נבנתה מדגרה – מקום לגידול אפרוחים כך שיהפכו לתרנגולות – הן מטילות והן תרנגולות לבשר.

בשנים הראשונות שימשה המדגרה לצרכים פנימיים בלבד, ולכן הוקמה סמוך ללולי הפיטום. עם השנים התרחבה הפעילות, והקיבוץ החל לשווק אפרוחים למגדלים נוספים. לשיא פעילותה הגיעה המדגרה בסוף שנות ה-80.

בתחילת שנות ה-2000, עקב כניסת גורמים פרטיים לתחום והיווצרות התארגנויות אזוריות, התקשה הקיבוץ להמשיך ולהשתלב בשוק.

בניסיון להמשיך את פעילותה של המדגרה, היא הושכרה לגורם חיצוני, אבל בהמשך הוחלט על סגירתה. מאז משמש המבנה כאכסנייה לבעלי עסקים קטנים, מחסנים ועוד.

בניין המדגרה. עבודת הקרמיקה היא מעשה ידיה של חברת הקיבוץ ד'וז'י (שושנה) שינדלר

חדר האוכל

עד לשנות ה-60 לא היו מטבחים במגורי החברים, ואת הארוחות היו אוכלים באחד הצריפים ששימש כמטבח וחדר אוכל משותף. ככל שמספר החברים וילדיהם גדל, הצריף נעשה צר מלענות על הצרכים, והוחלט להקים חדר אוכל גדול ומודרני. כדי לתכנן אותו פנו חברי הקיבוץ לאדריכל **שמואל מסטצ'קין**, בוגר בית הספר לאדריכלות "באוהאוס" ומי שבמשך עשרות שנים היה האדריכל הראשי של במחלקת הבנייה של הקיבוץ הארצי. הבניין שתיכנן כלל אגף מטבח מרכזי שאליו היו צמודים שני אולמות שהופרדו בדלתות גדולות: אולם אכילה ואולם קריאה.

אולם הקריאה שימש כמועדון ולשיחות קיבוץ, והיה לו גג נפתח, אותו פתחו בימות הקיץ החמים. באולם האכילה היה מקום לארבע שורות שולחנות ובסך הכול 174 מקומות ישיבה. חדר האוכל נחנך בקיץ 1958.

סגנון הבנייה הסגפני, נטול הקישוטים, התאים לרוח תקופת הצנע ודומה לזה של חדרי אוכל בקיבוצים רבים אחרים.

העורף של
חדר האוכל.
השטח מאחורי
הסוכך הוא
הכלבו של הקיבוץ

עם השנים, כאשר הקיבוץ גדל, היה צורך להרחיב את חדר האוכל, וכך נעשה בשנות ה-70. גם את ההרחבה תכנן מסטצ'קין. היא שמרה על הבניין המקורי אבל ביטלה את אולם הקריאה עם התקרה הנפתחת והפכה אותו לחלק בלתי נפרד משטח ההסעדה. במסגרת ההרחבה נוספה רמפת בטון מחוץ לבניין. אז גם נוספו לחדר האוכל עיטורים מקרמיקה.

את הקרמיקה עיצב חבר הקיבוץ **משה סעידי**, שהוא אחד מחשובי אומני הקרמיקה בישראל ומי שייסד את המחלקה לקרמיקה ארכיטקטונית במפעל "קרמיקה כפר מנחם" שפעל בקיבוץ עד שנת 2000.

הכניסה לחדר האוכל. אריחי הקרמיקה מתחת לחלונות הם מעשה ידיו של משה סעידי

דוגמת האריחים מתחת לחלונות

אסון כפר מנחם

ביולי 1961, נהרגו שבעה מילדי הקיבוץ בתאונת דרכים מדרום לחדרה כשהיו בדרכם למחנה קיץ של תנועת השומר הצעיר ליד מושב מכמורת.

משאית של הקיבוץ הובילה את הקבוצה ליעדה. היא עצרה בצד הכביש מעט ממזרח למכמורת, כששליש ממנה על הכביש והיתר בשוליו.

הילדים ירדו ממנה ועמדו מאחוריה ולידה כדי לקבל את ציודם שנמצא עדיין על המשאית. מונית שירות שנסעה על הכביש סטתה ופגעה ישירות בקבוצת הילדים. עקב הפגיעה נהרגו שבעה מהם ועוד חמישה נפצעו, אחד מהם קשה. הילדים שנהרגו - ארבע בנות ושלושה בנים - היו ילידי השנים 1947-1949, בני 12 עד 14.

ליד בניין הספרייה של הקיבוץ נבנתה לימים ערוגת זיכרון לשבעת הילדים, וניטעו בה שבעה עצי ברוש.

בית הבנים

בקיבוץ ישנו אולם מופעים "בית הבנים" (על שם בני המקום שנפלו במלחמות ישראל), שהוא אחד האולמות השאפתניים ביותר שנבנו בקיבוצים. הבניין נחנך ב־1979 והיה אז אולם המופעים הגדול ביותר מדרום לתל אביב.

אחד ממאפייני הבניין הוא כיפה גאודזית מהייחודיות בעולם, על־פי פיתוחו של האדריכל האמריקאי **ריצ'רד בֶּקמינסטר פוֹלֶר**.

[כיפה גאודזית היא כיפה בצורת חלק מכדור, הבנויה ממשולשים].

התכנון המפורט הוא פרי עבודתו של האדריכל **מנחם באר**, ואת הקירות האומנותיים יצר חבר הקיבוץ **משה סעידי**.

הכניסה לבית הבנים,
הקיר האמנותי משמאל הוא
מעשה ידיו של משה סעידי

משמאל:

בית הבנים –
קיר אומנותי שיצר
משה סעידי, בחזית
הדרומית של המבנה

הכתובת והחתימה
על הקיר האומנותי,
בחזית הדרומית

הכתובת על הקיר האומנותי:

מתוך שורשים שבאדמה וחזון הדורות חזרנו למולדת,

ובמעט היצירה הקמנו בה בית בל ימוט לדורי דורות.

יצרנו יש מאין ומדינה לתפארת.

בנינו, בני הדור השני, חרפו נפשם במלחמות לקדש חזון דורות זה,

ולהם הצבנו פה יד ושם.

משה סעידי

תשל"ט 1979

מבט מהעבר אל העתיד

בתקופת המנדט הבריטי, כנראה בשנת 1930, ניטעו לאורך אפיק נחל האלה שמדרום לקיבוץ, עצי אקליפטוס. אחד מהם גדל מאוד מאז וזכה לכינוי "האקליפטוס הגדול".

כעשר שנים מאוחר יותר ניטעו בקיבוץ הצעיר עצי פיקוס. גם אלה גדלו מאוד, והיום משחקים בצילם הילדים ובני הנוער שגדלו בקיבוץ – רבים מהם אינם מודעים כלל לאתגרים שבפניהם ניצבו הוריהם וסביהם בשנים שהקיבוץ הוקם והתפתח.

"האקליפטוס הגדול"
(בהשוואה לגודל
המכונית למרגלותיו)

הילדים הצעירים לומדים בבית הספר היסודי "האלה", שאת המבנה החדש שלו אפשר לראות בחזית התמונה בדף הראשון של מצגת זאת, והבוגרים יותר לומדים בבית הספר האזורי הסמוך "צפית", שבו חטיבת ביניים וחטיבה עליונה, והוא נמצא מדרום לבריכת השחייה של הקיבוץ.

עץ הפיקוס הגדול מול חדר האוכל. הילדה שמנסה לחבק את הגזע היא בת 8, ילידת ההרחבה של הקיבוץ

משמאל:

פסל מעשה ידיו של האומן איש הקיבוץ, נחקה רומבק. הכתובת היא: "ישוב עובדים כאן - כפר של עובדי אדמה" (במקור, שתי הדמויות הוצבו על העמודים של שער הקיבוץ)

מקורות למידע:

- אתר הספרייה הלאומית:
/ עיתון "על המשמר", 19/11/1946
- / תקופת הצנע: המדינה, הנשים, האוכל וישראל הצעירה
- אתר הקרן הקיימת לישראל: תולדות הקק"ל בשנים 1931-1940
- האתר של מכון דש"א: ד"ר אבי ששון: סולינג בשפלת יהודה
- מיכאל יעקובסון, באתר "חלון אחורי":
/ סיבוב בבית הבנים בקיבוץ כפר מנחם, 3/11/2021
/ סיבוב בשלושה חדרי אוכל בקיבוצים, 21/4/2015
- האתר של News1: אלי אלון: הילדים מכפר מנחם

תצלומים היסטוריים ושרטוטים:

- המפה של האזור לפני ההתיישבות היהודית – מעובדת ממפה במאמר של ד"ר אבי ששון, "סולינג בשפלת יהודה"
 - הצילום האווירי של יישוב חומה ומגדל בעמק יזרעאל לקוח מהערך "חומה ומגדל", ויקיפדיה
 - חיילת מחזיקה בידיה יונת דואר – מתוך המאמר "יוני הדואר האמיצות מגינות על המולדת"
 - תמונת הכוח של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות – מתוך אוסף התצלומים הלאומי
- אנו מודים לאוכמה אבירם ולנדב קרן מכפר מנחם על הסיוע שלהם בהכנת מצגת זאת.

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27 לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [03/2024]
תחקיר, צילום וכתביבה: עודד פרגאי
עיצוב: זאב הררי

